

STOLPERSTEINE IN WASSENAAR

Deel 5

Hun nagedachtenis
zij tot zegen

november 2025

Omslagfoto:

Joodse begraafplaats Persijnhof Wassenaar
(foto Marian van Rossem)

Het hardstenen monument is geplaatst ter herdenking van de omgebrachte Joden tijdens Tweede Wereldoorlog en is onthuld op 28 december 1947. Op de zuil is een davidster afgebeeld en is in het Hebreeuws en het Nederlands de volgende tekst aangebracht:

DE EEUWIGE HEEFT GEGEVEN,
DE EEUWIGE HEEFT GENOMEN,
DE NAAM DES EEUWIGEN ZIJ GELOOFD.

DIE GELIEFD EN BEMIND WAREN TIJDENS HUN LEVEN,
ZIJN OOK IN DE DOOD NIET GESCHIEDEN.

TER BLIJVENDE NAGEDACHTENIS
AAN ONZE BROEDERS EN ZUSTERS
DIE GEDURENDE DE TWEEDE WERELDOORLOG
DOOR DE DUITSE TERREUR
UIT ONS MIDDEN WERDEN GERUKT,
GOD GEDENKE HEN TEN GOEDE.

STOLPERSTEINE IN WASSENAAR

Deel 5

Hun nagedachtenis
zij tot zegen

november 2025

Inhoud

Voorwoord

6

Hogeweg 11

Martha Lazarus
Auguste Lazarus
Clara Lazarus

8

Bremhorstlaan 16

Frits Salm
Yvonne Salm-Sasserath
Lydia Salm

16

Van Calcarlaan 27

Rosetta Judith Alberg

24

Bloemcamplaan 6

Erik John Frank

32

Groot Hoefijzerlaan 71

Alfred Frank
Jetta Frank-Heijmann

40

Klingelaan 5

Ládislas Kovács

48

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar.

De Werkgroep Stolpersteine Wassenaar heeft getracht rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar.

Dankwoord

56

Bronnen en literatuur

57

Colofon

58

Voorwoord

Voor het vijfde jaar op rij legt de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar struikelstenen voor tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen Joodse dorpsgenoten. Elf stenen zijn het dit jaar. Door intensief archiefonderzoek is de Werkgroep er opnieuw in geslaagd om de verhalen achter deze struikelstenen minutieus op te tekenen. Dit is van grote betekenis. Het onttrekt deze elf mensen aan de vergetelheid en brengt hen in zekere zin terug naar huis.

Er worden struikelstenen gelegd voor de zusjes Lazarus, het gezin Salm-Sasserath, Rosetta Judith Alberg, Erik John Frank, Alfred Frank en zijn moeder Jetta Frank-Heijmann en Lászlás Kovács. In hun levensbeschrijvingen leert de lezer hen zelf, hun achtergrond en familie kennen. De levens van deze elf mensen waren heel verschillend, de één was in Nederland geboren en getogen, de ander was van elders voor het nazisme gevlucht en nog maar kort in Nederland. Maar al lezende ontdek je een rode draad in de verhalen van deze elf mensen. Zij allen hoopten in Nederland veilig te zijn en zij allen kwamen, toen dit onwaar bleek te zijn, voor onmenselijke keuzes te staan. Meewerken in de ijdele hoop op een menswaardige behandeling of onderduiken en in verzet gaan? Of in volledige radeloosheid 'vrijwillig' uit het leven stappen?

Deze laatste keuze maakten de zusjes Lazarus (struikelstenen Hogeweg 11). Als vluchtelingen uit Duitsland hadden zij de vervolging al aan den lijve ondervonden en zagen zij geen andere uitweg dan hun leven te beëindigen. Martha, Auguste en Clara Lazarus liggen begraven op de Joodse begraafplaats aan Het Kerkehout in Wassenaar. Deze begraafplaats telt circa 5000 graven. Ook daar zijn vele verhalen over te vertellen. Het zijn verhalen over de vanzelfsprekende plaats van het Joodse leven in de regio en de grote maatschappelijke en culturele betekenis daarvan. Met het historisch onderzoek naar de begraafplaats en de graven is een aanvang gemaakt, maar er is nog heel veel niet bekend. Het is van belang om dit onderzoek voort te zetten. De stenen op de begraafplaats en de struikelstenen in het dorp vullen elkaar aan. Zij vormen gezamenlijk een monument dat de Joodse geschiedenis van Wassenaar levend houdt.

Jan Leuiken

Voorzitter Stichting tot Instandhouding van de Joodse begraafplaats Wassenaar

Hogeweg 11

De drie struikelstenen op deze plek vormen een blijvende herinnering aan Martha Lazarus, Auguste Lazarus en Clara Lazarus.

HIER WOONDE
MARTHA LAZARUS

GEB. 1869
GEVLUCHT IN DE DOOD
22-5-1940
WASSENAAR

HIER WOONDE
AUGUSTE LAZARUS

GEB. 1870
GEVLUCHT IN DE DOOD
20-5-1940
WASSENAAR

HIER WOONDE
CLARA LAZARUS

GEB. 1871
GEVLUCHT IN DE DOOD
20-5-1940
WASSENAAR

Martha Lazarus Auguste Lazarus Clara Lazarus

Op 20 maart 1866 verlooft Julius Lazarus (1833-1903) zich met Hulda Calé (1839-1905). Zij is afkomstig uit het stadje Kepno dat ongeveer 80 km ten oosten van Breslau¹ ligt. Sinds 1857 is Hulda bevoegd lerares. In het jaar van hun verlovings treden Julius en Hulda in het huwelijk en gaan wonen in Breslau. Daar wordt in 1867 of 1868 hun eerste kind geboren, het is een meisje en krijgt de naam Felicia². Het is niet bekend waarmee Julius als kostwinner zijn brood verdient.

Op 21 mei 1869 is er gezinsuitbreiding met de geboorte van dochter en zusje Martha. Dertien maanden later, op 2 juli 1870, ziet Auguste het levenslicht. Met de komst van Clara op 8 december 1871 is het gezin compleet. De vier meisjes brengen hun jeugd door in Breslau.

Op enig moment verhuist het gezin naar Duitsland, maar het is niet duidelijk wanneer en waarom deze verhuizing heeft plaatsgevonden. Tussen 1903 en 1905 wonen de ouders in Charlottenburg, een welvarende stad ten westen van Berlijn³ en staan ingeschreven op een adres in de Pestalozzistraße. Aangenomen wordt dat de dochters op dat moment zelfstandig wonen. In juni 1903 overlijdt Julius Lazarus op ongeveer 70-jarige leeftijd. Twee jaar later, in september 1905, overlijdt ook Hulda. Beide ouders vinden hun laatste rustplaats op de Joodse begraafplaats Weißensee⁴.

¹ Breslau, het huidige Wrocław, is gelegen in het zuidwesten van Polen aan de Oder.

² De datum van de geboorte en overlijden van Felicia zijn vooralsnog onbekend.

³ Tot 1920 was Charlottenburg een zelfstandige en welvarende stad. Bij de annexatie in 1920 door Groot-Berlijn werd het zelfstandige district Charlottenburg gevormd.

⁴ Begraafplaats Weißensee is een Joodse begraafplaats in de gelijknamige Berlijnse wijk. Het is met 42 ha en ongeveer 115.000 graven de op één na grootste Joodse begraafplaats in Europa.

De Tauentzienstraße in Berlijn met op de achtergrond de Gedächtniskirche, 1926 (Nationaal Archief, Fotocollectie Van de Poll (1926), via Wikimedia Commons).

Martha en Clara komen we tegen in het Berliner Handelsregister van 1931. Ze staan daar te boek als *“Geschwistern Lazarus 1908, Martha und Clara Lazarus”* met als adres Tauentzienstraße 11. Een deftige straat vlakbij de Gedächtniskirche en de Kurfürstendamm waar ook het bekende Kaufhaus des Westens is gevestigd. In het statige pand is het Blusenhaus van de ondernemende dames gevestigd. Hun namen komen we ook tegen in het *Jüdische Adressbuch von Gross-Berlin 1931-1932*. Het zijn de jaren waarin de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) van Adolf Hitler zich manifesteert en inspeelt op de slechte economische en instabiele politieke situatie in Duitsland. Steeds nadrukkelijker wordt gewezen naar het Joodse deel van de Duitse bevolking als schuldige van de malaise.

Ongetwijfeld zullen de ongehuwde zussen Lazarus zich zorgen hebben gemaakt over de snel veranderende situatie in hun land en zich hebben afgevraagd of er in “het nieuwe Duitsland” nog wel een toekomst was. Die vraag wordt concreet wanneer in 1933 Hitler als Rijkskanselier aan de macht komt en kort daarna de opdracht geeft tot de bouw van het eerste naziconcentratiekamp Dachau⁵. Op 1 april van dat jaar wordt er een algemene boycot afgekondigd tegen Joodse winkeliers en kort hierna worden alle Joodse ambtenaren ontslagen. Vanaf dat moment verslechtert de situatie voor Joden met de dag. Twee jaar later worden de zogenaamde Neurenberger wetten uitgevaardigd waarin onder andere is bepaald dat Joden niet meer met personen van Duits bloed mogen trouwen. Het Joodse deel van de Duitse bevolking komt steeds meer in een isolement, wordt gedegradeerd tot tweederangsburgers en buitengesloten van het maatschappelijk verkeer.

⁵ Het concentratiekamp Dachau is het eerste grootschalige opgezette kamp van de SS in nazi-Duitsland. Het ligt ten oosten van de Zuid Duitse stad Dachau, ongeveer 20 km ten noordwesten van München. Het is in gebruik van 22 maart 1933 tot aan de bevrijding op 29 april 1945.

De Jodenhaat bereikt een voorlopig dieptepunt tijdens de Kristallnacht van 9 op 10 november 1938. Het is een door de nazi's opgezette pogrom⁶ waarin opgehitste massa's in heel Duitsland Joodse huizen, winkels en synagogen aanvallen en vernielen. 1400 Synagogen gaan die nacht in vlammen op, zo'n 26.000 Joden worden opgepakt en een onbekend aantal wordt vermoord. Ook de wijk waar de zussen Lazarus wonen, ontkomt niet aan het nietsontziende geweld tegen Joden.

De Duitse schrijver en dichter Erich Kästner schrijft over de gebeurtenissen: *“Toen ik op 10 november 1938 rond drie uur 's nachts in een taxi door de Berlijnse wijk Tauentzien reed, hoorde ik aan beide kanten van de straat glas klinken. Het klonk alsof tientallen treinwagons vol glas omvielen. Ik keek uit de taxi en zag links en rechts, voor ongeveer elk vijfde huis, een man staan die met een machtige zwaai een winkelruit met een lange ijzeren staaf insloeg. Vervolgens liep hij langzaam naar de dichtstbijzijnde winkel en stortte zich met kalme kracht op de nog intacte ramen. [...] Cascades van glas vielen verbijzeld op het trottoir. Het klonk alsof de hele stad uit niets anders bestond dan brekend glas. Het was een reis als een droom voor een gek.”*

De Joodse Inge Fehr gaat de volgende dag naar school, maar krijgt meteen te horen dat ze naar huis moet.

“Onze directrice vertelde ons dat er een pogrom gaande was. We moesten evacueren omdat leden van de Hitlerjugend zich met stenen verzamelden aan de voorkant en andere gebouwen in brand staken. We moesten allemaal snel via de achterdeur vertrekken en tot nader order niet naar school terugkeren. Op weg naar huis volgde ik de rook en arriveerde bij de synagoge in de Fasanenstrasse, die in brand was gestoken. Een menigte keek toe vanaf de stoep aan de overkant. Vervolgens liep ik door de Tauentzienstrasse, waar ik menigten Joodse winkelruiten zag inslaan en uitgejoelde eigenaren probeerden hun goederen te redden. Toen ik bij ons huis aankwam, zag ik dat onze chauffeur, die jarenlang voor ons had gewerkt, met rode verf “Fehr Jude” op de stoep had geschilderd.”

Na de machtsovername door de nazi's in 1933 zijn veel Duitse Joden gevlucht, onder andere naar het veilig geachte Nederland, maar na de gewelddadigheden van de Kristallnacht zoeken ook anderen alsnog een veilige plek. Joodse vluchtelingen die alles hebben achtergelaten worden in ons land opgevangen

⁶ Een pogrom is een uitbarsting van geweld en buitensporigheden, gericht tegen een deel van de bevolking. Vaak gaat het om een minderheidsgroepering, met name Joden.

Hutkoffer met de initialen van Clara Lazarus (foto E.W. Lans).

in Kamp Westerbork⁷. Ook Martha en haar zussen Auguste en Clara maken plannen om te ontsnappen aan de terreur van de nazi's. Het lukt hen om te vluchten en met hun schaarse bezittingen, ondergebracht in een hutkoffer, komen zij begin maart 1939 aan in ons land en vinden aanvankelijk onderdak aan de Hogeweg 11 in Wassenaar. Hoofdbewoner is de Duitse koopman Albert Otto Mossler (1874) die er sinds 1936 met zijn jonge vrouw Marie Frederike Lijdia Blume (1904) woonachtig is. Van begin juli 1939 verblijven de zussen in het Baarnse rusthuis Insulinde⁸ aan de Prins Hendriklaan 11, om na ruim vier maanden terug te keren naar de Hogeweg 11. Met de aanval van Duitsland op Polen op 1 september 1939 is de Tweede Wereldoorlog een feit en probeert ons land zijn neutraliteit te bewaren.

Op steenworp afstand van de Hogeweg woont op de Bloemcamplaan 72 Liselotte Ursula Hirschfeldt (1918-2014). Zij en haar ouders hebben gewoond in de Berlijnse Meinickerstraße eveneens in de buurt van de Gedächtniskirche en de Tauentzienstraße. Het gezin verkeert in dezelfde kringen als de gezusters Lazarus. De ouders van Liselotte scheiden, maar haar vader hertrouwt en na de machtswisseling in 1933 vlucht het tweetal naar Nederland. Liselotte die op een Zwitserse kostschool verblijft voegt zich in 1938 bij haar vader en stiefmoeder op de Bloemcamplaan. Liselotte kan het niet goed vinden met haar stiefmoeder

⁷ Kamp Westerbork is in 1939 gebouwd als centraal vluchtelingenkamp in opdracht van de Nederlandse overheid voor de opvang van joodse vluchtelingen uit Duitsland. Spoedig na de machtsovername van Adolf Hitler (1933) kwamen de eerste politieke en joodse vluchtelingen uit Duitsland Nederland binnen.

⁸ In 1932 was in Baarn De Van Riemsdijkstichting opgericht door de weduwe G.W. van Riemsdijk vlak na de dood van haar echtgenoot. Het was een rusthuis voor welgestelde ouderen. In 1939 krijgt het rusthuis een andere naam: Rusthuis Insulinde. Onder die naam zijn dat jaar nog verschillende vermeldingen te vinden, de laatste in januari 1940. Het lijkt erop dat het Rusthuis Insulinde haar activiteiten stopt. Mogelijk is dat de verklaring waarom de zussen na vier maanden terugkeren naar de Hogeweg 11. Het voormalige rusthuis is inmiddels gesloopt.

Van Riemsdijkstichting, Baarn ca. 1932 (foto Stichting Groenegrif, Baarn).

en zoekt vaak het gezelschap van de dames Lazarus. Ze delen hun Berlijnse achtergrond en kunnen met elkaar praten in hun moedertaal. Liselotte doet boodschappen en drinkt wat met de zussen. Volgens haar zijn de drie zussen in afwachting van een mogelijkheid om naar de V.S. te emigreren. Een familielid – is dat misschien hun oudste zus Felicia – is daar al en zal de weg voor hen vrijmaken.

Albert Mossler en zijn vrouw wachten de ontwikkelingen in ons land niet af en ontspringen de dans door eind april 1940 naar het Canadese Vancouver te vertrekken. Naast de zussen Lazarus is er nog één andere bewoonster woonachtig in het huis aan de Hogeweg. Op de woningkaart staat zij vermeld als inwonend personeel.

Martha, Auguste en Clara zijn nog maar kort in ons land en het is aannemelijk dat zij de Nederlandse taal nog onvoldoende beheersen en min of meer op elkaar zijn aangewezen. Zij denken hier veilig te zijn, maar worden ingehaald door de tijd. In de vroege ochtend van 10 mei 1940 vallen de Duitsers ons land binnen. Ongetwijfeld zullen de bewoners aan de Hogeweg het nodige hebben meegekregen van de gevechtshandelingen rondom Den Haag. Na een korte maar ongelijke strijd capituleert het Nederlandse leger op 15 mei. Het eventuele vertrek naar de V.S. gaat nu niet meer lukken en de zussen realiseren zich dat zij een ongewisse toekomst tegemoet gaan. Zij moeten zich verlaten, radeloos en wanhopig hebben gevoeld en de vraag van hoe nu verder zal zich hebben opgedrongen.

St.-Jacobusstichting/Ursulakliniek aan de Eikenlaan, ca. 1936 (Gemeentearchief Wassenaar).

Op die vraag komt op 18 mei, drie dagen na de capitulatie, het antwoord wanneer 's ochtends op het politiebureau aan de Van Zuylen van Nijeveltstraat een melding binnenkomt van een poging tot zelfmoord aan de Hogeweg 11. Twee agenten gaan ter plaatse waar inmiddels ook een arts aanwezig is. De laatste adviseert om de zussen, die dan nog leven, over te brengen naar de Ursulakliniek in Wassenaar. In het politierapport van die dag lezen we ondermeer:

".....Zij waren bewusteloos. Blijkens uit een bij ieder der slaapplekken staande drank is het vermoeden dat hierin vergif was en dit is ingenomen. Deze drank is medegegaan naar de Ursula kliniek voor onderzoek. Uit de gevonden papieren, geborgen in een cassette, blijkt dat de zaken moeten worden afgedaan door den Heer (.....). Deze cassette met de sleutels van de voordeur gedeponneerd bij den Inspecteur. Dr. B. de la Faille kwam later ter plaatse. De ontdekking is gedaan door de dienstbode (.....). P.V.⁹ wordt opgemaakt."

Twee dagen na hun zelfmoordpoging¹⁰ overlijden Auguste (69 jaar) en Clara (68 jaar) op 20 mei 1940 in de Ursulakliniek. Eén dag na haar 70ste verjaardag overlijdt ook Martha daar op 22 mei 1940. Martha, Auguste en Clara worden na hun overlijden begraven op de Joodse begraafplaats in Wassenaar waar drie eenvoudige zerken hun laatste rustplaats markeren.

⁹ P.V.: proces-verbaal.

¹⁰ Volgens onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek bedroeg het aantal zelfdodingen in Nederland in mei 1940 in totaal 388, waarvan 201 joods. Uit onderzoek blijkt dat het hoogste aantal zelfdodingen plaatsvond in mei 1940. De meeste zelfdodingen vonden plaats in Amsterdam (155) en gebeurden vaak collectief, binnen gezinnen. Ook in latere oorlogsjaren pleegden velen zelfmoord, onder wie onderduikers, ouderen of mensen die gescheiden werden van hun familie.

Op de achtergebleven en lege hutkoffer met daarop de initialen C.L., zit een briefje waarop staat dat de hutkoffer eigendom is van Clara Lazarus en dat deze bestemd is voor Liselotte. De hutkoffer is lang geleden door Clara gekocht bij *Rudolf und Rudolf* aan de Leipzigerstraße 75 in de Duitse hoofdstad en heeft veel gereisd. Die reis begon ooit in Berlijn om vervolgens ingepakt te verhuizen naar Wassenaar en Baarn om daarna terug te keren naar ons dorp. Via Liselotte komt de koffer in het bezit van haar dochter Marie-Louise Wijsmuller en tenslotte bij haar kleinzoon Ernst Willem Lans. De hutkoffer wordt gebruikt als opslagplaats voor winterkleding en skispullen en reist mee naar Baarn, Bloemendaal, Meerle (België), Breda en Den Haag. In deze laatste plaats wordt overwogen om de koffer van de hand te doen. De door de familie gestarte zoektocht naar de herkomst van de hutkoffer onthulde het bijzondere verhaal over de familiegeschiedenis van Liselotte. Na overleg met het Joods Cultureel Kwartier¹¹ wordt de hutkoffer van Clara opgenomen in hun collectie en maakt hij na vierentachtig jaar zijn voorlopige laatste reis met als eindbestemming Amsterdam.

Grafstenen van Martha, Auguste en Clara Lazarus, Joodse begraafplaats Wassenaar (foto Ton Beijersbergen).

¹¹ Het Joods Cultureel Kwartier bestaat uit vier authentieke gebouwen in de oude Jodenbuurt van Amsterdam: het Nationaal Holocaustmuseum, het Joods Museum, de Portugese Synagoge en de Hollandsche Schouwburg.

Bremhorstlaan 16

Om de herinnering aan Frits Salm,
zijn vrouw Yvonne Salm-Sasserath en hun dochter Lydia Salm
levend te houden, liggen op dit adres drie struikelstenen.

HIER WOONDE FRITS SALM

GEB. 1890
GEDEPORTEERD 1-9-1942
UIT DOSSIN MECHELEN
VERMOORD 4-9-1942
AUSCHWITZ

HIER WOONDE YVONNE SALM - SASSERATH

GEB. 1901
GEDEPORTEERD 1-9-1942
UIT DOSSIN MECHELEN
VERMOORD 4-9-1942
AUSCHWITZ

HIER WOONDE LYDIA SALM

GEB. 1920
GEDEPORTEERD 1-9-1942
UIT DOSSIN MECHELEN
VERMOORD 4-9-1942
AUSCHWITZ

Frits Salm Yvonne Salm-Sasserath Lydia Salm

Frits Salm ziet het levenslicht in het Limburgse Sittard op 6 juni 1890. Iets meer dan een jaar later wordt zijn broertje Michel Willy (1891-1976) geboren. De ouders van Frits en Michel zijn Meijer Salm (1840-1909) en Sophia Falk (1860-1942). Meijer is eerder getrouwd geweest met Elfriede Neukamp (1845). Zij overlijdt begin 1866 op 40-jarige leeftijd. Elfriede en Meijer hebben elf kinderen gekregen waarvan er zeker drie, maar waarschijnlijk vijf als baby of kind zijn overleden.

Drie jaar na het overlijden van zijn eerste vrouw trouwen Meijer en Sophia in het Duitse Güsten bij Jülich, de geboorteplaats van Sophia. Na hun huwelijk blijft het gezin wonen in Sittard. Frits en Michel groeien op in een groot samengesteld gezin met meerdere oudere halfbroers en halfzussen en brengen hun jeugd grotendeels door in Sittard.

In de loop van de 19e eeuw neemt de bevolking in Sittard sterk toe. In het geboortjaar van Frits zijn er al twee keer zoveel inwoners (ruim 6.000) als aan het begin van die eeuw. Ook de economie van het stadje maakt aan het eind van die eeuw een sterke opleving door. Dit is voor een groot deel te danken aan de opkomst van de mijnbouw die in de eerste tijd na 1900 nog veel belangrijker wordt.

De vader van Frits is een ondernemende man en profiteert van het gunstige economische tij in dat deel van Limburg. In 1883 kopen Meijer en zijn broer Salomon in het nabijgelegen Nuth de Kathagermolen¹ en laten de broers het

¹ De Kathagermolen is een watermolen met als functie het malen van graan. In 1960 wordt de molen buiten gebruik gesteld.

Adriaan Goekooplaan 7, 1932 (foto Haags Gemeentearchief).

molengebouw vernieuwen, de beek uitdiepen en verbreden, terwijl ook de sluizen en het waterrad worden vervangen. Het bezit van de molen gaat in 1901 over in een vennootschap van Meijer, zijn broer Salomon en de zoon van Meijer, Salie. In de eerste jaren van de twintigste eeuw breidt de Gebr. Salm de molen uit met schuren en stallen. In 1907 trekt Meijer zich terug als vennoot en vanaf dat moment zijn Salomon en Salie samen de eigenaar. Twee jaar later, in 1909, overlijdt Meijer. Frits is dan bijna 20 jaar en bij hem is handelen in granen, zaden, meel en veevoeders met de paplepel ingegoten. Ook Frits wordt graanhandelaar en treedt daarmee in de voetsporen van zijn vader, oom en halfbroer.

Op 27 januari 1917 verhuist Frits naar Rotterdam en gaat wonen in de Witte de Withstraat. Ruim twee jaar later trouwt hij in de Maasstad met de 18-jarige Yvonne Sasserath. Zij is de oudste van drie kinderen van een Antwerpse tandarts en geboren op 6 februari 1901 in de stad aan de Schelde. Het jonge stel gaat wonen aan de Heemraadssingel 56a in Rotterdam. Daar kondigt zich op 4 november 1920 de geboorte aan van hun dochter Lydia. Kort hierna volgt een verhuizing naar een ander adres in dezelfde straat met als huisnummer 249. Inmiddels is Frits lid geworden van de Rotterdamse vrijmetselaarsloge *De Drie Kolommen*².

² De Vrijmetselarij is een internationaal verbreid en regionaal gestructureerd genootschap van mensen die streven naar geestelijke en morele verheffing, onderlinge waardering en wederzijdse hulp. De leden worden vrijmetselaars genoemd en spreken elkaar aan met broeder of zuster. Een loge binnen de Vrijmetselarij is een plaats van ontmoeting. Het kan een kamer zijn, een ruimte of een gebouw. Een passer en een winkelhaak vormen het symbool van de Vrijmetselarij.

Tuin Adriaan
Goekooplaan 7,
Weekblad *Het Landhuis*
1932 (Delpher).

Wanneer Lydia ongeveer tien jaar oud is, verhuist het gezin naar Den Haag waar het aanvankelijk gaat wonen aan de Adriaan Goekooplaan 7. Het is een villa die ontworpen is door D. Roosenburg. In het weekblad *Het Landhuis* wordt in de editie van 6 juli 1932 zowel de tuin als het interieur beschreven:

"We beginnen onze "bijzondere bladzijden" thans met enige foto's van de tuin van de familie Frits Salm, 's Gravenhage; de villa waarbij deze tuin behoort, is gebouwd door Ir. D. Roosenburg b.i.. Villa en tuin vormen een fraai geheel. De strenge architectonische lijnen verlopen in tuinmuurtjes, trappen en terrassen, zoodat het huis zich als het ware in de tuin voortzet. De foto's van deze tuin zijn van A. Peperkamp."

"Interieurs van de villa van de familie Salm, gebouwd door Ir. D. Roosenburg en ingericht door de Ned. Fabriek voor betimmeringen v.h. Gebr. Reens te Amsterdam. Foto's van Menno Huizinga. Op de foto ziet men een hoekje in het verfijnd ingericht vertrek der dame. Van de toiletnis is een overvloedig dakvenster benut. De lichtgroene kleur van de bespanning en de zachtgroene vloerbedekking (moquette) harmonieeren fraai met de donkere warme kleur van de palissanderhouten betimmering. (.....) Het ontwerp is van Simon Krieks."

Adriaan Goekooplaan 7, kamer van Lydia Salm, Weekblad Het Landhuis 1932 (Delpher).

Ook de kamer van Lydia wordt beschreven:

"De onderste foto toont de aardige en vrolijke kamer van de jonge dochter des huizes. De meubels dezer kamer zijn groen-grijs gelakt."

Half juni 1938 verlaten Frits, Yvonne en Lydia de villa en gaan wonen op de Haagse Gevers Deynootweg 158. Het verblijf daar is zeer kort, want amper veertien dagen later volgt de verhuizing naar Wassenaar waar zij een woning betrekken aan de Brehmorstlaan 16. Frits is inmiddels directeur van de N.V. *Hollandsche Goodson Handelsmaatschappij – Holland Goodson Trading Company* en Lydia is werkzaam als secretaresse. De gezinsleden volgen de ontwikkelingen in Duitsland, zien een stijgend aantal Joodse vluchtelingen in ons land en zullen zich ongetwijfeld zorgen hebben gemaakt over de toekomst. Met de aanval van nazi-Duitsland op Polen is de Tweede Wereldoorlog een feit. Hoewel Nederland zijn neutraliteit aanvankelijk handhaaft, wordt ons land op 10 mei 1940 aangevallen. Vijf dagen later wordt de capitulatie ondertekend en volgt de bezetting. Met pijn in het hart zal het gezin kennis hebben genomen van het bombardement op de binnenstad van hun voormalige woonplaats.

Na de capitulatie lijkt het er aanvankelijk op dat het dagelijks leven zijn gewone gang gaat. Niets is minder waar, want anderhalve maand later worden de eerste anti-Joodse maatregelen afgekondigd. Begin 1941 wordt aangegeven dat *"alle personen van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede"* zich moeten melden. Er is geen ontkomen aan en ook Frits, zijn vrouw en dochter maken op 21 februari van dat jaar de gang naar het gemeentehuis De Paauw om zich aan te melden. Uit de nummering (167 t/m 170) van de uitgeschreven kwitanties voor legeskosten (fl. 1,- per geregistreerde), blijkt dat zij dit gelijktijdig doen met de moeder van

Frits, Sophia Salm-Falk en Edgar³ Daniels. De laatste is waarschijnlijk familie van Yvonne's moeder. Beiden staan vermeld als inwonende personen op de Brehmorstlaan 16.

In ons dorp verschijnen de eerste bordjes met het opschrift *"Joden niet gewenscht"*. Joodse medeburgers worden steeds meer in het nauw gedreven en proberen te ontkomen aan razzia's en deportatie. Een mogelijkheid daartoe biedt de Joodse Friedrich Weinreb (1910-1988)⁴ die gedurende twintig maanden vele Joden "redt" door ze tegen betaling op een fictieve lijst te plaatsen waarmee deze mensen hun deportatie kunnen uitstellen. Zelfs emigratie naar het onbezette deel van Frankrijk behoort tot de mogelijkheden. Zo biedt hij naar later blijkt, valse hoop aan mensen die wanhopig zijn. Lydia Salm werkt korte tijd op het kantoor van Weinreb dus is het goed mogelijk dat Frits de mogelijkheid heeft onderzocht om met zijn gezin op de (fictieve) lijst geplaatst te worden. In een buitengewone algemene vergadering van aandeelhouders op 18 december 1941 wordt besloten om het bedrijf waarvan Frits directeur is, te ontbinden. Een mededeling hiervoor wordt gepubliceerd in de Nederlandse Staatscourant van 22 december 1941 en is ondertekend door Frits Salm. Twee weken later op 8 januari 1942 meldt Frits in dezelfde Staatscourant *"dat de rekening en verantwoording der liquidatie is gedeponereerd ten kantore van het Handelsregister te Rotterdam"*. Blijkbaar heeft Frits niet willen wachten totdat door de bezetter een bewindvoerder wordt aangesteld en is hij de Duitsers een stap voor door zelf het initiatief te nemen. Kort hierna vlucht het gezin naar België. Duiken zij onder bij familie van Yvonne of is het hun intentie om naar het onbezette deel van Frankrijk of Zwitserland te vluchten? We zullen het nooit weten, want de namen van Frits, Yvonne en Lydia komen voor op de transportlijst die opgemaakt is op 27 augustus 1942. Het is aannemelijk dat het gezin voor deze datum is opgepakt en weggevoerd naar het doorgangskamp Mechelen, de voormalige Dossinkazerne⁵.

³ Op de persoonskaart van de gemeente Wassenaar staat de naam Edgard vermeld.

⁴ Weinreb (1910-1988) stamt uit een Oost-Europese traditionele chassidische familie. Het gezin verhuist in 1916 van Wenen naar Nederland. Hij brengt zijn jeugd door in Scheveningen en studeert economie in Wenen en Rotterdam, waar hij in 1938 zijn doctoralexamen haalt.

⁵ Kazerne Dossin is een voormalige Belgische legerkazerne in Mechelen. De kazerne wordt tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter gebruikt als doorgangskamp (SS-Sammellager Mecheln) om Joden en Roma vandaaruit te transporteren naar de concentratiekampen Auschwitz-Birkenau, Buchenwald en het vrouwenkamp Ravensbrück. Vanuit de Dossinkazerne worden 25.484 Joden en 352 Roma gedeporteerd. Minder dan vijf procent (1.252) keert terug. Aanvankelijk worden de Joden er verzameld via een tewerkstellingsbevel. Later gaat men over op een agressieve aanpak: in Antwerpen en Brussel worden razzia's gehouden. In de zomer van 1942 worden de meesten gedeporteerd. In honderd dagen pakken Duitsers en Duits-gewillige Belgische politiemannen 16.873 Joden en Roma op van wie er slechts 385 overleven.

*Binnenplaats
Kazerne Dossin,
Mechelen, 1942
(foto Kazerne
Dossin-Fonds
Kummer).*

Eind juli 1942 komen in België de eerste deportaties op gang. De Jodenvereniging in België deelt kaarten voor tewerkstelling uit en de eerste Joden melden zich op 27 juli in de Dossin-kazerne in Mechelen. Wanneer het aantal Joden dat zich "vrijwillig" met een arbeidsbevel aanmeldt in het SS-Sammellager Mecheln (de Dossinkazerne) lager blijkt dan de bezetter verwacht, organiseert de Sicherheitspolizei-Sicherheitsdienst in de zomer van 1942 razzia's. In Antwerpen vinden er vier grote razzia's plaats. In samenwerking met de lokale politie wordt de tweede razzia georganiseerd in de nacht van 28 op 29 augustus 1942. In de loop van de voormiddag van 29 augustus worden de gearresteerde Joden met vrachtwagens weggevoerd naar de Dossinkazerne. Daar worden die dag 943 in Antwerpen opgepakte Joden, in afwachting van hun deportatie, geregistreerd. 1053 Joodse mannen, vrouwen en kinderen worden vanuit de Dossinkazerne gedeporteerd, verdeeld over transporten VII en VIII.

Vanuit Mechelen worden Frits, Yvonne en Lydia op 1 september met konvooi VII op transport gesteld naar Auschwitz. Op 80 kilometer ten westen van Auschwitz stopt de trein in Cosel⁶. Hier worden volgens de Duitsers voor arbeid geschikte mannen en jongens uit de trein gehaald om in de omliggende kampen te

⁶ De zogenaamde Coseltransporten zijn treintransporten die in de periode van 28 augustus tot 12 december 1942 plaatsvinden naar Auschwitz waarbij 9.000 gedeporteerde Joodse mannen uit Nederland, België en Frankrijk op het station van Cosel de trein moeten verlaten.

*Interieur van één
van de barakken
in Auschwitz-
Birkenau, 2018
(foto Ton
Beijersbergen).*

werken. Frits wordt echter niet geselecteerd. Waarschijnlijk omdat hij met 52 jaar te oud wordt bevonden. Na het openthoud zet de trein zich weer in beweging en vervolgt het gezin het laatste stuk van de reis, hun dood tegemoet.

Direct na aankomst in Auschwitz op 4 september 1942 worden zij omgebracht in één van de gaskamers van het vernietigingskamp. Frits is dan 52 jaar, Yvonne 41 en Lydia 21 jaar.

De moeder van Frits, Sophia Falk, overlijdt op 24 oktober 1942 in Voorburg. Michel Willy Salm, de volle broer van Frits Salm, overleeft de oorlog en wordt bewindvoerder over de bezittingen van Frits Salm.

Monument Kazerne Dossin Mechelen (foto Kazerne Dossin, Ilse Liekens).

Van Calcarlaan 27

Ter nagedachtenis aan Rosetta Judith Alberg
is er op de Van Calcarlaan 27 een struikelsteen geplaatst.

HIER WOONDE
**ROSETTA JUDITH
ALBERG**
GEB. 1905
GEDEPORTEERD 17-8-1942
UIT WESTERBORK
VERMOORD 24-9-1942
AUSCHWITZ

Rosetta Judith Alberg

In Antwerpen wonen Henricus (Henry) Alberg (1874-1943) en zijn vrouw Eveline Alberge (1870-1921). Het echtpaar is op 8 november 1899 getrouwd in Middelburg de geboorteplaats van Eveline. De echtelieden zijn neef en nicht. In Antwerpen wordt op 11 januari 1902 hun eerste kind geboren. Het is een jongetje en krijgt de naam Abraham David. Drieënhalf jaar later is er op 1 juli 1905 gezinsuitbreiding met de geboorte van dochter en zusje Rosetta Judith.

Abraham en Rosetta groeien op in de Scheldestad en zijn respectievelijk twaalf en negen jaar oud wanneer in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbreekt en België wordt betrokken in het conflict tussen de Centralen (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië) en Geallieerden (het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Rusland). Onze zuiderburen verklaren zich neutraal, maar die neutraliteit wordt geschonden wanneer op 4 augustus Duitse troepen de Belgische grens overschrijden. Voor de Duitsers lag België op de route naar Frankrijk. De Fransen hebben na de verloren Frans-Duitse Oorlog van 1871 de grenssteden langs Elzas-Lotharingen versterkt. Het Duitse leger besluit de Fransen te verrassen door Parijs te veroveren via een omtrekkende beweging door het neutrale België. Nadat de Duitse opmars aan de Marne tot stilstand komt, volgt op 7 oktober 1914 de belegering van Antwerpen. De Scheldestad speelt een belangrijke rol als vestingstad en als tijdelijke hoofdstad van België. Na drie dagen van hevige beschietingen geeft Antwerpen zich op 10 oktober over. Na de overgave zoeken ongeveer één miljoen vluchtelingen een veilig heenkomen in het neutrale Nederland. Zodra de situatie in België enigszins veilig is, keren velen terug. Ongeveer 150.000 vluchtelingen blijven tot het eind van de oorlog in ons land.

We weten niet hoe het gezin waartoe Rosetta behoort de belegering van hun woonplaats heeft doorstaan. Wellicht behoorden zij ook, voor kortere of langere

Het centrum van Middelburg, 1925-1935 (foto Wikimedia Commons).

tijd tot de vluchtelingen en hebben zo het vege lijf weten te redden. Of heeft het gezin op een veilige plek in de stad weten te overleven en zo het eind van de oorlog meegemaakt? Op 4 november 1918 zwijgen de wapens en wordt de wapenstilstand getekend.

Ongeveer anderhalf jaar later verhuist het gezin op 12 juni 1920 naar het Zeeuwse Middelburg. Daar overlijdt Eveline op 25 mei 1921. Ruim een jaar later trouwt Henry in 1922 met Sibilla Alberge (1867-1943). Zij is een zus van Eveline en wordt door het huwelijk met Henry behalve tante ook stiefmoeder van Abraham en Rosetta. Abraham is inmiddels twintig jaar en verdient de kost als timmerman bij de Koninklijke Maatschappij De Schelde in Vlissingen. Zijn zus Rosetta is werkzaam als dienstbode en is woonachtig op verschillende adressen o.a. in Middelburg en Vlissingen. Op 1 mei 1931 trouwt Abraham met Leijntje Louisa Adriana Bosschaart (1907-2002). Het echtpaar zal kinderloos blijven.

Zes jaar later wordt Rosetta ingeschreven in Wassenaar op het adres

Bremhorstlaan 10. Haar werkzaamheden bestaan niet langer uit het vervullen van huishoudelijke taken, maar zij helpt ouders bij de opvoeding van hun kinderen. Haar verblijf in Wassenaar is in eerste instantie kort, want vanaf januari 1938 werkt zij als kinderjuffrouw achtereenvolgens in Blaricum, Leiden en Middelburg om vervolgens op 1 februari 1940 in dienst te treden bij de familie Van Kleffens op de Van Calcarlaan 27 in Wassenaar.

Drie maanden na haar indiensttreding breekt hier de oorlog uit en zullen bij Rosetta herinneringen uit haar kindertijd naar boven zijn gekomen aan de belegering van Antwerpen en de daaropvolgende periode. Na de overgave van het Nederlandse leger volgt de bezetting en al snel worden de eerste anti-Joodse maatregelen ingevoerd. Na de aangekondigde meldingsplicht voor *“alle personen van geheel of gedeeltelijke Joodsche bloede”* begin januari 1941, laat

Kinderen vieren in Kamp Westerbork het Chanoekafeest, 1942-1944 (foto Wikimedia Commons).

Wagonbord bevestigd op de treinen naar Auschwitz, 1942-1944
(foto Wikimedia Commons).

Rosetta zich op 15 februari registreren op het gemeentehuis van Wassenaar. In drie weken tijd, tussen 11 en 29 februari, melden zich de 218 Joodse inwoners van ons dorp in De Paauw. De geregistreerden betalen fl. 1,- aan legeskosten en ontvangen hiervoor een genummerde kwitantie. Uit Rosetta's ontvangen betalingsbewijs blijkt dat zij zich als achtentwintigste persoon heeft aangemeld. Vanaf 3 mei van dat jaar moeten alle Joodse Nederlanders een ster dragen en een paar weken later wordt de letter "J" in hun persoonsbewijs gestempeld. Eind mei 1941 stuurt de gemeente Wassenaar het complete overzicht met namen en adressen van haar Joodse inwoners naar "*Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Amsterdam*"¹. Ook de naam van Rosette Judith Alberg staat op deze lijst. Korte tijd hierna krijgen de eerste Joodse dorpsgenoten bezoek van de *Hausraterfassungsstelle*².

Als gevolg van de beperkende maatregelen worden Joden die als hulp in de huishouding of als kinderjuffrouw werken ontslagen. Begin juli 1942 verstuurt de Duitse bezetter de eerste oproepen voor de deportaties van Joden naar

¹ *Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (letterlijke vertaling: Centraal Bureau voor Joodse emigratie) in Amsterdam organiseert vanaf het voorjaar van 1941 tot het najaar van 1943 de deportatie van Joden uit Nederland naar concentratiekampen in Duitsland en Polen.

² Een Duitse organisatie die zich richt op het in kaart brengen van alle roerende goederen die Joden achter moeten laten bij hun gedwongen verhuizing of deportatie.

Gedenksteen als onderdeel van het Monument Slachtoffers Fascisme Concentratiekamp Auschwitz II (foto Lennard Bolijn, Tracesofwar.nl).

LAAT DEZE PLAATS EEUWIG
EEN KREET VAN WANHOOP ZIJN
EN EEN WAARSCHUWING AAN
DE MENSHEID. HIER HEBBEN
DE NAZI'S OMSTREEKS
ANDERHALF MILLIOEN MANNEN
VROUWEN EN KINDEREN
VERMOORD, VOORNAMELIJK
JODEN UIT VERSCHILLENDE
EUROPESE LANDEN.

AUSCHWITZ - BIRKENAU
1940 - 1945

Duitsland. Zij krijgen per brief de opdracht om zich te melden voor deportatie, vaak met valse voorwendselen zoals *“werkverruiming onder politietoezicht”*. Op 15 juli vertrekt het eerste transport met 1135 gedeporteerden vanuit Westerbork naar Auschwitz.

Het is moeilijk te reconstrueren wat er in de laatste maanden van Rosetta's leven is gebeurd. Het is aannemelijk dat zij in de periode tussen juli en half augustus 1942 een oproep heeft ontvangen en daar gehoor aan heeft gegeven. Niet duidelijk is wanneer Rosetta is aangekomen in het doorgangskamp Westerbork. Wel weten we dat zij op maandag 17 augustus met het elfde transport vertrokken is uit Westerbork. Het transport telt 506 gedeporteerden van wie 94 kinderen. De trein telt 12 wagons en heeft als eindbestemming Auschwitz. Daar wordt Rosetta Judith Alberg op 24 september 1942 vermoord. Rosetta is dan 37 jaar.

Twee dagen na het vertrek van Rosetta uit Westerbork verzoekt mevrouw Van Kleffens op 19 augustus de Wassenaarse politie *“om bemiddeling bij het verzegelen van een koffer waarin eigendommen gepakt zullen worden van Rosetta Alberg (joodsche). E.e.a. op advies van de Afdeling Joodsche Zaken van de Haagsche Politie.”*

Misschien was het de bedoeling om de koffer na te zenden naar Kamp Westerbork.

Een dag later geeft een rechercheur van de Haagse politie telefonisch door *“dat door hem in samenwerking met ambtenaren van de hausraterfassung ten huize van v. Kleffens v. Calcarlaan 27 alh., een kast is verzegeld. Deze kast behoort toe aan de geemoveerde³ Rosetta Alberg (Jodin).”*

Henricus (Henry) en zijn vrouw Sibilla Alberg-Alberge worden beiden vermoord op 30 april 1943 in Sobibor. Voor hen liggen er struikelstenen in de Gravenstraat 7 in Middelburg.

Abraham David Alberg komt om op 31 maart 1944 in Midden-Europa. Zijn vrouw overleeft de oorlog. Voor Abraham ligt er een struikelsteen in de Leliënlaan 6 in Vlissingen.

Middelburg, Gravenstraat 7. Struikelstenen Sibilla Alberg-Alberge en Henricus Alberg (foto Ton Beijersbergen).

Vlissingen, Leliënlaan 6. Struikelsteen Abraham David Alberg (foto Ton Beijersbergen).

³ Het Latijnse woord *emovere* betekent letterlijk uitbewegen, dus ook uitzetten.

Bloemcampiaan 6

Voor Erik John Frank ligt er als
blijvende herinnering een struikelsteen
op dit adres.

HIER WOONDE
ERIK JOHN FRANK
GEB. 1921
GEDEPORTEERD 25-2-1944
UIT WESTERBORK
THERESIENSTADT
AUSCHWITZ
VERMOORD 3-3-1945
DACHAU

Erik John Frank

Erik John Frank wordt geboren op 11 april 1921 in Rotterdam. Erik is het eerste en enige kind van Arnold (Abraham) Frank (1889-1960) en Sophia van Geldere (1897-1928). Vier jaar eerder zijn Arnold en Sophia in het Zuid-Hollandse Rijswijk getrouwd.

Arnold is afkomstig uit een vooraanstaande Joodse familie. Bovendien is hij erg sportief en lid van de Rotterdamse Zwemclub (RZC). Hij staat bekend als korte afstandswemmer en achterhoedespeler van het waterpoloteam van RZC. Arnold is werkzaam in de houthandel en doet praktijkervaring op in Zweden. Aangenomen wordt dat hij daar Zweeds heeft leren spreken wat hem later van pas komt bij zijn handelscontacten in Finland. In 1910 keert hij terug naar de Maasstad om vervolgens als procuratiehouder in dienst te treden bij een Rotterdams bedrijf dat zich bezighoudt met de handel in hout en houtproducten. Twee jaar na de geboorte van Erik treedt Arnold in 1923 toe tot het bestuur van de in dat jaar opgerichte Finsch-Nederlandse Vereniging. In eerste instantie is Arnold secretaris, later wordt hij er penningmeester.

In de aanloop naar de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam wordt de vader van Erik benoemd tot attaché van Finland. Zijn handelscontacten met Finland en zijn prestaties op het sportieve vlak zullen hier een rol bij hebben gespeeld. Kort voor de opening van de Spelen neemt het leven voor Arnold en Erik een dramatische wending wanneer op 11 juni de echtgenote van Arnold en de moeder van Erik komt te overlijden. Erik is dan pas zeven jaar oud. We weten niet hoe vader en zoon de verdrietige tijd na het overlijden van Sophia hebben doorstaan. Het is mogelijk dat Arnold zijn werkzaamheden als attaché heeft voortgezet en dat hij met zijn zoon Erik aanwezig is geweest bij verschillende onderdelen van de Olympiade in de hoofdstad.

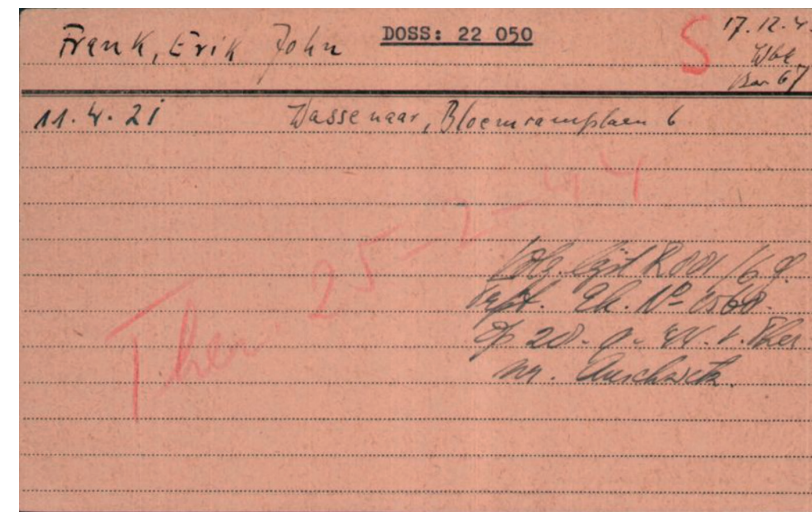
Begin 1931 lacht het geluk Arnold en Erik weer toe wanneer Arnold in het huwelijk treedt met de niet-Joodse Gerbrig Hielkema (1904), afkomstig uit het Friese Sneek. Erik groeit op in de havenstad waar hij met zijn vader en stiefmoeder woonachtig is op de Mathenesserlaan 374. Onbekend is welke opleiding Erik volgt na zijn periode op de lagere school. Uit archieven blijkt dat hij werkzaam is als winkel- en kantoorbediende, maar ook te boek staat als secretaris op het Fins consulaat¹. Mogelijk heeft hij deze baan mede te danken aan de goede contacten die zijn vader als handelsattaché heeft opgebouwd.

Ansichtkaart 1941. Rechts de Wittenburgerweg. Links de Bloemcamplaan met in het tweede blok de twee-onder-een-kap woning van nummer 6 (foto Gemeentearchief Wassenaar).

In het gezin Frank zullen de ontwikkelingen in Duitsland vanaf 1933 met gemengde gevoelens gevolgd zijn. In 1938 verhuist de familie naar Wassenaar en gaat wonen aan de Bloemcamplaan 6. Het verblijf daar is echter van korte duur, want na vier maanden volgt een tweede verhuizing, nu naar Krimpen a/d Lek om vervolgens eind maart 1939 terug te keren naar het vorige adres aan de Bloemcamplaan. Vijf maanden later gebeurt dan toch waar menigeen bang voor is, het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Velen in ons land

¹ Tijdens de periode 1930-1940 bevindt het Finse consulaat zich in Den Haag en is verantwoordelijk voor de bescherming van Finse belangen en onderdanen in Nederland, inclusief burgerzaken, handel en consulaire diensten zoals visumaanvragen.

Kaart Joodsche Raad van Erik John Frank (Arolsen Archives).

hopen dat wij, net als in de Eerste Wereldoorlog, neutraal zullen blijven. Die hoop vervliegt wanneer in de vroege ochtend van 10 mei 1940 de Duitsers ons land binnenvallen. Vier dagen later bombardeert de Luftwaffe de Rotterdamse binnenstad en geeft het Nederlandse leger zich over. Een dag eerder is Koningin Wilhelmina op advies van de opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten, generaal Winkelman, uitgeweken naar Londen. Dit laatste heeft dramatische gevolgen voor het gezin van Joel Schaap (1899-1940). Joel is getrouwd met Helena van Geldere (1899-1940), de zus van de moeder van Erik. Het echtpaar heeft twee kinderen, Max Rudolf (1929-1940) en Hennie Rosa (1932-1940). In de nacht van 13 op 14 mei maakt Joel, samen met zijn vrouw Helena en hun twee kinderen in hun Haagse woning een eind aan hun leven. Het politierapport van die dag vermeldt onder andere: "Schaap had tegen zijn personeel meerdere malen gezegd, dat wanneer de Koningin de Residentie verliet in verband met oorlogsgevaar, hij er een eind aan zou maken." Ongetwijfeld zal het bericht van de vlucht in de dood van zijn oom, tante, neefje en nichtje de negentienjarige Erik erg hebben aangegrepen.

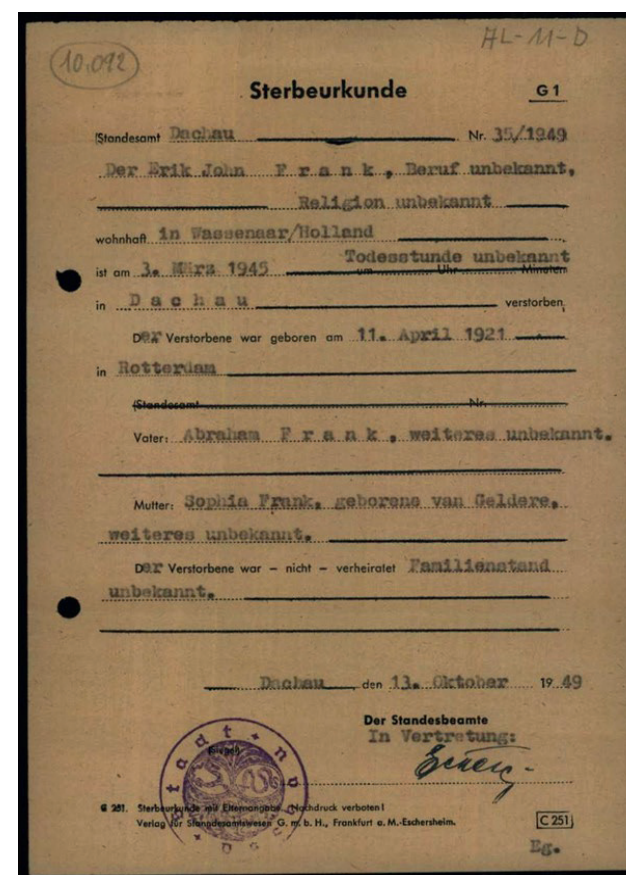
In de eerste maanden na de capitulatie pakken de meeste Nederlanders de draad van het gewone leven weer op. Duitse soldaten laten zich van hun goede kant zien en proberen zo de sympathie van het Nederlandse volk te winnen. Veel

Registratiekaart Erik John Frank, Dachau 1944 (Arolsen Archives).

landgenoten denken dat de Duitse bezetting misschien wel mee zal vallen. Schijn bedriegt, want niets is minder waar. Al gauw laat de bezetter zijn ware gezicht zien en worden de eerste anti-Joodse maatregelen van kracht. Begin 1941 moeten alle Joden "van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede" zich laten registreren. Erik doet dit samen met zijn vader op 20 februari 1941 op het Wassenaarse gemeentehuis. Hoe het gezin Frank de eerste oorlogsjaren doorkomt is niet bekend. De stiefmoeder van Erik, Gerbrig, is niet Joods en loopt geen gevaar. Arnold en Erik echter wel. De laatste is volgens het politierapport van eind april 1943 in het bezit van een vrijstelling voor deportatie. Waarschijnlijk heeft dit te maken met zijn diplomatieke werkzaamheden op het Finse consulaat. Toch biedt de vrijstelling geen zekerheid, want in december van dat jaar gaat het toch mis. Volgens zijn registratiekaart uit de cartotheek van de Joodse Raad wordt Erik op 17 december 1943 in Westerbork binnengebracht en geplaatst in de strafbarak 67². Het is niet bekend welk vergrijp Erik jegens de bezetter zou hebben begaan. Op vrijdag 25 februari 1944 wordt hij met een zogenaamd straftransport

² De strafbarakken van Kamp Westerbork zijn een drietal barakken (nummer 65, 66 en 67) in het doorgangskamp met een zwaarder regime. Bewoners van deze barakken zijn veelal opgepakte onderduikers. Ze krijgen minder te eten en moeten dwangarbeid verrichten. Daarnaast hebben hier ondergebrachte geïnterneerden een grotere kans om op het eerstvolgende transport gezet te worden. Anne Frank en haar familie worden als opgepakte onderduikers ook ondergebracht in strafbarak 67.

Overlijdensakte
Erik John
Frank, Dachau
1949 (Arolsen
Archives).

gedeporteerd naar Theresienstadt³. Het transport van die dag bestaat uit 811 gedeporteerden, verdeeld over 11 wagons. Onder hen 130 kinderen. De nazi's willen de buitenwereld doen geloven dat de gevangenen in Theresienstadt goed behandeld worden. Zo worden in juli 1944 inspecteurs van het Internationale Rode Kruis tijdens een bezoek aan het doorgangskamp om de tuin geleid. Ze worden rondgeleid in een ogenschijnlijk normale woonplaats, voor de gelegenheid opgepoetst en schoongemaakt. De delegatie wandelt langs speciaal aangelegde parken en speeltuinen, winkels, cafés en andere uitgaansgelegenheden. Het Rode Kruis rapporteert tevreden dat de opvang van Joden in Theresienstadt goed geregeld is. Enkele weken na het bezoek van het Rode Kruis laten de nazi's een propagandafilm maken over het dagelijks leven in het kamp met als titel "Theresienstadt: Ein Documentarfilm aus dem jüdischen

³ Theresienstadt (Duits) of Terezin (Tsjechisch) is in de Tweede Wereldoorlog een tot getto veranderde Tsjechische vestingstad. Theresienstadt is onder meer een doorgangskamp voor Joden die naar Auschwitz of andere vernietigingskampen worden gestuurd.

Dachau Memorial Sculpture (foto Wikimedia Commons).

*Siedlungsgebiet.*⁴ In deze propaganda-film worden Joodse gevangenen als acteurs ingezet en moeten doen voorkomen dat ze in Theresienstadt leven alsof het een gewone stad betreft met winkelende, sportende mensen en spelende kinderen. De documentaire krijgt als ondertitel mee: "Der Führer schenkt den Juden eine Stadt."⁵ De start van de opnames is op 1 september 1944 en gedurende elf dagen wordt er gefilmd. Na de voltooiing van de film gaan de meeste gevangenen die aan opnames hebben meegewerkt op transport naar Auschwitz.

Of Erik als acteur heeft moeten figureren in de film zullen we misschien nooit weten. Feit is dat hij en anderen kort na de opnames op 28 september 1944 worden doorgestuurd naar Auschwitz. Na aankomst in het beruchte vernietigingskamp vindt op het perron de gebruikelijke selectie plaats. Gezien zijn jonge leeftijd van 22 jaar wordt Erik geselecteerd voor tewerkstelling. Het verblijf in deze hel op aarde is van korte duur, want op 10 oktober volgt voor Erik een derde transport met ditmaal Dachau als bestemming. Daar vermeldt een administrateur op zijn registratiekaart "Dolmetscher" (tolk). Met zijn achtergrond als secretaris op het Finse consulaat lijkt het aannemelijk dat de nazi's hem hebben ingezet als tolk.

⁴ "Theresienstadt: Een documentaire uit het vestigingsgebied van de Joden."

⁵ "Der Führer schenkt den Juden eine Stadt."

Volgens zijn overlijdensakte (*Sterbeurkunde*) van 13 oktober 1949, opgemaakt in Standesamt Dachau, is Erik John Frank daar op 3 maart 1945 overleden. De ongehuwde Erik is dan pas 23 jaar.

Arnold Frank en zijn vrouw Gerbrig overleven de oorlog. Op 25 juni 1946 ontvangt Arnold het bericht van de het Nederlandse Rode Kruis over de dood van zijn zoon Erik.

In de jaren na de oorlog stelt de Oorlogsgravenstichting pogingen in het werk om de overledenen die in Dachau begraven zijn te identificeren en men zoekt contact met nabestaanden. Ook met Arnold wordt contact gezocht. In een brief van 22 juni 1959 antwoordt hij aan de Oorlogsgravenstichting met onder andere deze woorden: "Hoewel ik de moeite, die U zich getroosten wil om het stoffelijk overschot van wijlen mijn geliefde zoon Erik te identificeren, op zeer hoge prijs stel, moet ik U na rijp beraad mededelen, dat, waar het reeds zo lang geleden is, dat mijn zoon is overleden, ik liever zou zien, dat het stoffelijk overschot zal blijven rusten in het graf waar dit oorspronkelijk ter aarde is besteld."

Hoofdingang voormalig concentratiekamp Dachau (foto Wikimedia Commons).

Groot Hoefijzerlaan 71

Om ons de namen blijvend te herinneren,
liggen er op dit adres struikelstenen voor Alfred Frank en
zijn moeder Jetta Frank-Heijmann.

HIER WOONDE
ALFRED FRANK

GEB. 1905
GEDEPORTEERD 29-6-1943
UIT WESTERBORK
VERMOORD 2-7-1943
SOBIBOR

HIER WOONDE
**JETTA
FRANK - HEIJMANN**

GEB. 1877
VIA ORANJEHOTEL
GEDEPORTEERD 1942
RAVENSBRÜCK
VERMOORD 10-10-1942
AUSCHWITZ

Alfred Frank Jetta Frank-Heijmann

Alfred Frank wordt geboren op 9 juli 1905 in Groningen. Zijn ouders zijn Benjamin David Frank (1877-1942) en Jetta Frank-Heijmann (1877-1942). Benjamin is eveneens in Groningen geboren, terwijl zijn vrouw Jetta afkomstig is uit Keulen. Waarschijnlijk is het echtpaar rond de eeuwwisseling getrouwd in de geboorteplaats van Jetta. Ruim twee jaar eerder is op 16 september 1903 in Groningen het oudere broertje van Alfred geboren met als roepnaam David. Vermoedelijk is dit eerste kindje van Benjamin en Jetta jong overleden.

Benjamin verdient zijn boterham met het grossieren in textiel. Het is onbekend waar en hoe Alfred opgroeit, maar op enig moment verhuist het gezin naar Keulen waar de familie van Jetta woont.

Na het verliezen van de Eerste Wereldoorlog verkeert Duitsland in een politieke en economische crisis. De enorme opgelegde herstelbetalingen drukken zwaar op de economie en wanneer op 24 oktober 1929 de Amerikaanse beurs in New York instort, zorgt dat ervoor dat Duitsland economisch gezien aan de rand van de afgrond staat. De N.S.D.A.P.¹ van Hitler spint garen bij deze malaise en na de verkiezingen van 1933 komt Adolf Hitler aan de macht. De nazi's stellen de grondwet buiten werking, laten socialisten en communisten oppakken en vastzetten in het pas opgezette grootschalige concentratiekamp Dachau. Vakbonden en politieke partijen worden verboden en de nazi's maken zich op voor een grondige nazificering van de hele Duitse maatschappij. De boycot van Joodse winkeliers op 1 april 1933 is de eerste in een lange reeks van anti-Joodse

¹ Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij

Groot
Hoefijzerlaan
in noordelijke
richting,
ca. 1942

maatregelen. Mogelijk hebben deze ontwikkelingen Alfred doen besluiten om in dat jaar te verhuizen naar Nederland waar hij woonachtig is in Den Haag. Op 29 maart 1934 laten ook Benjamin en Jetta Duitsland achter zich en verhuizen eveneens naar Nederland. De ouders van Alfred wonen aanvankelijk in de Roetersstraat in Amsterdam. Een klein jaar later betrekken zij in de hoofdstad een woning aan de Kloveniersburgwal 1. Vrijwel gelijktijdig vestigt Edmund David Frank (1912-1978) zich vanuit Keulen in de Haagse Schoolstraat 9. Hij is een neef van Alfred. De laatste is in de Residentie werkzaam als bontwerker. Vanaf 31 mei 1938 staan zowel Alfred als Edmund ingeschreven op het woonadres Korte Poten 15a. Het perceel bestaat uit een winkel met bovenwoning. Onbekend is of Alfred en Edmund op zakelijk gebied samenwerken. Aannemelijk is dat in ieder geval Alfred vanaf dit adres zijn zakelijke activiteiten ontplooit.

Op 1 september 1939 breekt met de aanval van Duitsland op Polen de Tweede Wereldoorlog uit. Ruim acht maanden later is Nederland hetzelfde lot beschoren wanneer de nazi's op 10 mei 1940 ons land aanvallen. Niet alleen de naar ons

land uitgeweken Duitse Joden, maar ook de Nederlanders met een Joodse achtergrond maken zich zorgen over een ongewisse toekomst. Velen wachten de gebeurtenissen niet af, proberen alsnog te vluchten of kiezen voor een vlucht in de dood. Anderen wachten gelaten af in de hoop dat het in ons land wel mee zal vallen. Die hoop vervliegt al gauw wanneer kort na de capitulatie de eerste anti-Joodse maatregelen worden ingevoerd. Begin 1941 moeten alle personen "van geheel of gedeeltelijke Joodschen bloede" zich laten registreren. Alfred zal dit gedaan hebben in zijn woonplaats Den Haag terwijl zijn ouders dit doen in de hoofdstad.

De maatregelen tegen Joden volgen elkaar snel op. Vanaf 5 februari geldt een aanmeldingsplicht voor Joodse artsen en advocaten. Vanaf 1 mei mogen zij alleen voor Joodse medeburgers werken. Per 12 maart volgt de inbeslagname van Joodse bedrijven die onder beheer worden gesteld van een Verwalter of Treuhänder (bewindvoerder). De laatste stuurt in de meeste gevallen aan op de liquidatie van het Joodse bedrijf. Wellicht dat door deze laatste maatregel Alfred zich gedwongen voelt om uit te wijken naar Wassenaar waar hij op 2 april het pand aan de Groot Hoefijzerlaan 71 koopt. Op 8 april verhuizen hij en zijn neef

BONT
ONS WERK IS
handwerk
Geen massa fabrieks-
productie en toch
**VOOR-
DEELIG**
Koopt Bont alleen bij
een
BONTWERKER
Enige voorbeelden
uit onze keurcollectie
Moderne Karakul Kraag f 5.90
Moderne Veulenmantel f 75.—
ALLE SOORTEN BONTVELLEN
Reparaties en veranderingen tegen den
tijd aangepaste prijzen. 378
A. FRANK, BONTWERKER
SCHOOLSTRAAT 9 TEL. 111544

Advertentie Haagsche Courant,
31 oktober 1935 (Delpher).

Advertentie Haagsche
Courant 7 september 1937
(Delpher).

Edmund vanuit Den Haag naar ons dorp. In deze periode vinden in Amsterdam de eerste razzia's plaats rond het Jonas Daniël Meijerplein. Op 22 en 23 februari worden op dit plein 425 Joodse mannen samengedreven en via Kamp Schoorl eerst weggevoerd naar Buchenwald² en later naar Mauthausen³.

De razzia's vormen de aanleiding voor de Februaristaking⁴. Mogelijk hebben deze gebeurtenissen Jetta doen besluiten om het gevaarlijke en onrustige Amsterdam te verruilen voor het veiliger geachte Wassenaar. Haar echtgenoot Benjamin blijft echter ingeschreven staan op het oude adres aan de Kloveniersburgwal 1. Op 8 april 1941 wordt ook Jetta ingeschreven in Wassenaar. Op de woningkaart staat vermeld dat zij weduwe is, maar dit is niet zo, want op dat moment leeft haar man nog. Het kan zijn dat de ambtenaar bij de inschrijving van Jetta en Alfred aanneemt dat zij weduwe is. Het kan echter ook een bewuste misleiding zijn, omdat Benjamin mogelijk is ondergedoken.

Eind mei 1942 stuurt de gemeente Wassenaar een overzicht in vijfvoud van haar Joodse inwoners naar "Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung" in Amsterdam.

² Buchenwald was tijdens de Tweede Wereldoorlog een concentratiekamp in nazi-Duitsland in een bosrijke omgeving nabij de stad Weimar. Het bijna volledig van de buitenwereld afgesloten kamp werd in 1937 aangelegd door SS'ers en gevangenen.

³ Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er in Oostenrijk vijftig concentratiekampen. Tussen augustus 1938 en mei 1945 zijn ca. 200.000 mensen in deze kampen vastgezet. Ongeveer de helft van hen heeft het niet overleefd. In dit netwerk van kampen fungeerde Mauthausen als hoofdkamp.

⁴ De Februaristaking was een staking op 25 en 26 februari 1941 die begon in Amsterdam en zich uitbreidde naar de Zaanstreek, Haarlem, Velsen, Weesp, Hilversum en de stad Utrecht. Het was de eerste grootschalige verzetsactie tegen de Duitse bezetter in Nederland. De staking was het enige massale en openlijke protest tegen de Jodenvervolgving in bezet Europa.

Advertentie Haagsche
Courant 7 juni 1940
(Delpher).

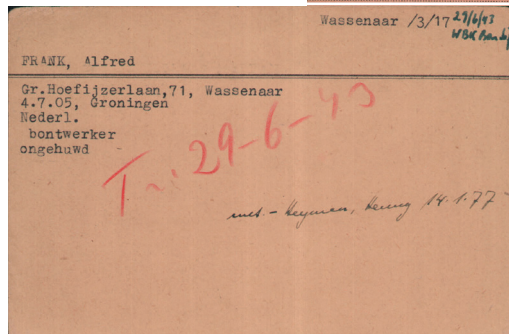
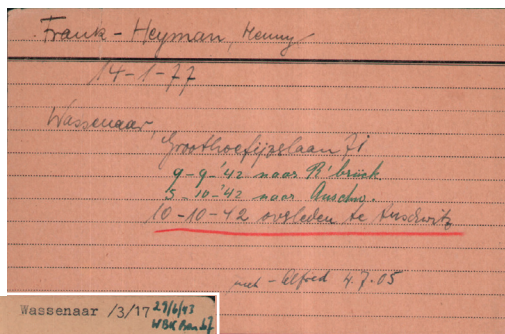
Ook Jetta en haar zoon Alfred staan op deze lijst. Bijna twee weken later op 11 juni, wordt Jetta gearresteerd en ingesloten in de gevangenis van Scheveningen, het Oranjehotel. De reden van haar arrestatie is niet bekend. Heeft zij geweigerd de inmiddels verplichte ster te dragen, was zij ondergedoken of heeft zij zich verzet bij een bezoek van de Hausraterrfassungsstelle? Deze organisatie houdt zich bezig met het in kaart brengen van alle roerende goederen die Joden achter moeten laten bij een gedwongen verhuizing of deportatie. Drie weken later wordt de Wassenaarse Judith Rosen Jacobson-Ferrares (1886-1942)⁵ eveneens gevangengezet in het Oranjehotel. Het ligt voor de hand dat de deportatie van beide Joodse vrouwen via Kamp Westerbork zou verlopen. Hun weg naar het einde verloopt echter anders. Verschillende keren worden groepen strafgevangenen vanuit Scheveningen rechtstreeks naar Duitsland gedeporteerd. Dit gebeurt ook met Jetta en Judith. Op 9 september 1942 komen zij en anderen aan in Ravensbrück⁶. Daar verblijven de beide vrouwen kort, want nog geen maand later worden zij op transport gesteld naar Auschwitz waar zij op 5 oktober aankomen. Het is bijzonder dat Jetta en Judith ook deze reis samen maken. Wellicht zijn zij elkaar tot steun geweest en hebben elkaar moed ingesproken. Vijf dagen na aankomst wordt Jetta Frank-Heijmann op 10 oktober 1942 vermoord. Zij is dan 65 jaar oud. Op 15 oktober ondergaat de 55-jarige Judith Rosen Jacobson-Ferrares hetzelfde lot.

Ongetwijfeld zal Alfred op de hoogte zijn geweest van de arrestatie van zijn moeder. Mogelijk hebben hij en zijn neef een veilig heenkomen gezocht en zijn ondergedoken. Van zijn vader Benjamin weten we dat hij op 18 september 1942 binnenkomt in Kamp Westerbork. Drie dagen later gaat hij op transport naar Auschwitz waar hij direct na aankomst op 24 september 1942 wordt vermoord. Benjamin is dan 65 jaar oud.

⁵ Zie brochure "Stolpersteine in Wassenaar" deel 2, november 2022.

⁶ Ravensbrück was ten tijde van de Tweede Wereldoorlog een concentratiekamp voor vrouwen, in de buurt van Fürstenberg/Havel, 85 km ten noorden van Berlijn.

Kaart Joodsche Raad
van Jetta Frank-Heijmann
(Arolsen Archives).

Kaart Joodsche Raad van
Alfred Frank
(Arolsen Archives).

Ongeveer een maand na de dood van Benjamin krijgt de Wassenaarse politie van Haagse collega's de volgende opdracht: "Op last van de Sicherheitspolizei te den Haag moet worden nagegaan of de jodenfamilie Frank, won: Groot Hoefijzerlaan 71 Wassenaar, nog aanwezig is. Zoo ja, dan moet deze familie morgen met haar bagage worden overgebracht naar Nieuwe Parklaan 76 te den Haag. Indien de familie niet meer aanwezig is, moet worden gecontroleerd of het perceel verzegeld is; zoo niet, dan moet het verzegeld worden."

De bewoners blijken inderdaad vertrokken te zijn en de woning staat leeg. Op de persoonskaart van Alfred wordt genoteerd "VOW"⁷ met als datum 31 december 1942. Het pand aan de Groot Hoefijzerlaan 71 wordt onteigend en komt in handen van de Niederländische Grundstückverwaltung (NGV)⁸ die het op haar beurt op 4 februari 1943 voor fl. 14.000,- verkoopt aan de Rijksduitser Hans Georg Oechler. Zo wordt Alfred alles ontnomen, van het meest dierbare – zijn ouders – tot aan zijn bezittingen. Hij probeert het vege lijf te redden, maar het net sluit zich uiteindelijk ook voor hem. Begin juli 1942 komen de massale deportaties vanuit Nederland op gang. Wat er precies is gebeurd, is niet te reconstrueren, maar ergens in het eerste halfjaar van 1943 wordt Alfred opgepakt en overgebracht naar Kamp Westerbork. Het feit dat hij gevangen wordt gezet in strafbarak 67 staft het vermoeden van een waarschijnlijke onderduik.

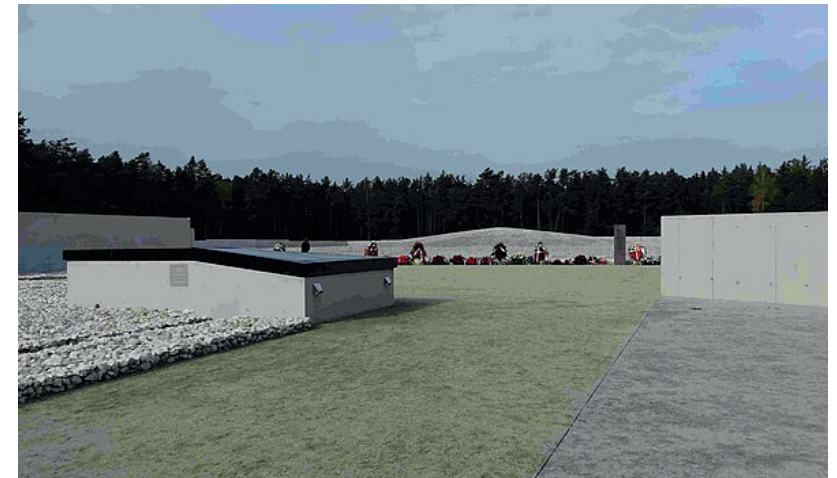
⁷ VOW: Vertrokken Onbekend Waarheen.

⁸ Joodse burgers moeten per Verordening 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheek laten registreren door de NGV die op zijn beurt beheerders aanstelt die de opdracht krijgen om panden te verkopen.

Op dinsdag 29 juni 1943 verlaat Transport 69 Westerbork met als eindbestemming Sobibor. Het grote transport bestaat ditmaal uit 2397 gedeporteerden van wie 482 kinderen, verdeeld over 47 wagons. Drie dagen na vertrek arriveert de trein in Sobibor waar de meesten direct na aankomst worden vermoord. Onder hen de 37-jarige Alfred Frank.

Na de oorlog wordt op 8 augustus 1945 David Frank (1904-1975), een neef van Alfred, door het Militair Gezag benoemd tot bewindvoerder. In juni 1946 betreft David het pand aan de Groot Hoefijzerlaan.

Begin 1949 passeert een akte van "minnelijk rechtsherstel". Hierbij wordt Alfred Frank – van wie nog steeds geen officieel overlijden is vastgesteld – volledig in zijn bezit en eigendom hersteld. Bepaald wordt dat Hans Georg Oechler rente moet vergoeden. Omdat hij Rijksduitser is, wordt het beheer over zijn vermogen, dat gezien wordt als vijandelijk vermogen, gevoerd door het Nederlands Beheers Instituut (NBI)⁹.

Sobibor, het monument ter nagedachtenis aan de slachtoffers. Links is de fundering van de gaskamers met stenen gemarkeerd. Op de achtergrond de afgedekte asheuveel (foto Wikimedia Commons).

⁹ Het NBI beheert in afwachting van definitieve regelingen het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Klingelaan 5

Ter nagedachtenis aan Ládíslas Kovács
ligt er op dit adres een struikelsteen.

HIER WOONDE
LÁDISLAS KOVÁCS
GEB. 1908
VIA ORANJEHOTEL
GEDEPORTEERD 18-9-1942
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31-12-1942
AUSCHWITZ

Ládíslas Kovács

In het Hongaarse Debrecen¹ wordt op 21 september 1908 Ládíslas Kovács geboren als László Weisz. Hij is de jongste in een gezin van drie kinderen en heeft een ouder zusje Ilona (1895-1975) en een broertje Andor (1904- ?). De ouders van Ilona, Andor en László zijn Dávid Weisz (ca. 1870-1962) en Róza (Rose) Kóhn (1872-1944).

Het toenmalige Hongarije maakte deel uit van de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije die bestond van 1867 tot 1918. In de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) streed Hongarije aan de Oostenrijkse en Duitse zijde. Na de verloren oorlog werd in het Verdrag van Trianon bepaald dat Hongarije twee derde van zijn grondgebied moest afstaan. In de naoorlogse chaos werd na de Asterrevolutie (1918) Hongarije uitgeroepen tot een onafhankelijke republiek. Een jaar later werd naar Sovjetvoorbeeld de Radenrepubliek uitgeroepen, maar Hongaarse contrarevolutionairen slaagden erin om dit regime omver te werpen. Na een korte republikeinse overgangsperiode werd Hongarije in 1920 formeel een koninkrijk "met vacante kroon" onder leiding van admiraal Horthy (1868-1957). Zijn politiek stond in het teken van revanche voor het verlies aan grondgebied in 1918. Vanaf het begin af aan was Horthy's bestuur autoritair. De communistische partij was verboden en de sociaaldemocraten mochten zich alleen plaatselijk organiseren. Ook werden er anti-Joodse wetten afgekondigd en nam de discriminatie van Joden gestaag toe.

In dit politiek onrustige en voor Joden vijandige Hongarije groeit László op. Kort voor zijn achttiende verjaardag in 1926 ontvangt hij in zijn geboorteplaats

¹ Debrecen ligt ongeveer 230 km ten oosten van de hoofdstad Boedapest.

De ouders van László Kovács: Dávid Weisz en Róza Kohn, 1940
(foto Klára Aczél).

Debrecen zijn paspoort op naam van László Kovács. Wat de beweegredenen van hem zijn geweest om Hongarije te verlaten, weten we niet. Mogelijk heeft de instabiele situatie waarin het land verkeert een rol gespeeld. Met zijn nieuwverworven reisdocument vertrekt hij naar Parijs waar hij werkzaam is als handelsbediende. Op 30 juni 1928 verruilt László de Franse hoofdstad voor het Belgische Antwerpen. Daar heeft zich twee jaar eerder de Amerikaanse autogroep Chrysler² gevestigd. László treedt in dienst van het Amerikaanse bedrijf, maar zijn verblijf in de Scheldestad duurt niet lang. Korte tijd later verhuist hij naar Düsseldorf om zich vervolgens in 1934 te vestigen in Roermond waar bij zijn inschrijving geregistreerd wordt dat hij werkzaam is als bureauchef.

Nadat Hitler aan de macht was gekomen voerde Hongarije een steeds meer pro-nazistisch beleid en werd het een toegewijde bondgenoot om de in het Verdrag van Trianon afgestane gebieden in 1937-1938 terug te winnen. In

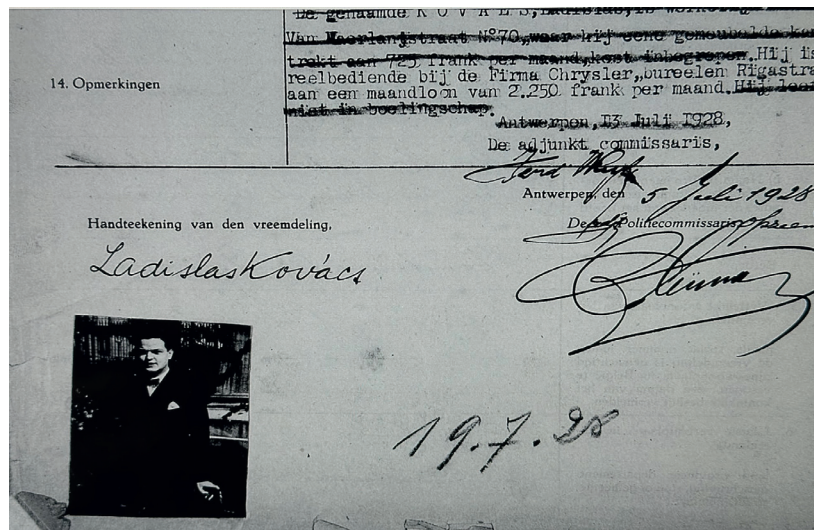
² Op 3 maart 1926 is de officiële oprichting van de N.V. Chrysler Corporation in de Antwerpse Rigistraat. De Chrysler Corporation is verantwoordelijk voor de bouw van (vracht) auto's van o.a. Chrysler en Dodge. In 1928 gaat in Antwerpen de assemblage van de Chrysler modellen van start. Het grootste deel van de productie is bestemd voor de export.

László Kovács op
18-jarige leeftijd, 1926
(foto Klára Aczél).

juli 1939 geeft de Hongaarse regering aan bij Hitler dat het niet deelneemt aan een eventuele oorlog tegen Polen en dat het geen doorgang verleent aan het Duitse leger. Op 1 september 1939 valt Duitsland Polen binnen, het feitelijke begin van de Tweede Wereldoorlog. Het Poolse leger probeert stand te houden, maar de overmacht is te groot en na een kleine maand capituleren de Polen. Tot ongenoegen van Hitler neemt Hongarije 100.000 Poolse vluchtelingen op. Na de overwinning van nazi-Duitsland op Frankrijk (1940) sluit Hongarije zich aan bij de Asmogendheden (Duitsland, Italië en Japan) en in 1941 verklaart Hongarije de oorlog aan de Sovjet-Unie.

Ongeveer vier weken na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verhuist László naar Den Haag waar hij woonachtig is aan het Noordeinde 142a. Ook hier is zijn verblijf van korte duur, want op 11 oktober 1939 laat László zich registreren in Wassenaar en vindt aanvankelijk onderdak aan de Rijkssstraatweg 801. Op dit adres maakt László de oorlogsdagen van 1940 mee en het begin van de daaropvolgende bezetting. Al gauw krijgt hij te maken met de eerste anti-Joodse maatregelen. Op 11 februari 1941 geeft László, die inmiddels zonder beroep is, gehoor aan de oproep om zich te laten registreren. Het is de

Handtekening en foto van Ládíslas bij zijn registratie als vreemdeling in Antwerpen, 1928 (Felixarchief).

eerste gelegenheid die op het gemeentehuis De Paauw geboden wordt. Gelet op de genummerde uitgeschreven kwitantie is hij de tweede op een lijst van 218 Wassenaarse Joden. Eind mei 1942 stuurt de locoburgemeester van Wassenaar het complete overzicht naar "Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung" in Amsterdam. Op 1 september 1941 is Ládíslas verhuisd naar een nieuw adres aan de Klingelaan 5. Hoofdbewoner is Egbert W. Westenberg die daar vanaf 13 mei 1939 met zijn gezin woont. Uit de woningkaart van dit adres blijkt dat de ongehuwde Ládíslas daar ingeschreven staat als inwonend persoon.

Hongarije, inmiddels een bondgenoot van nazi-Duitsland, was niet bereid om haar Joodse staatsburgers naar de vernietigingskampen in Polen te sturen. Dit ondanks het aanwezige antisemitisme in de Hongaarse samenleving. Zelfs Hongaarse Joden die in het buitenland woonden, kregen vanwege hun Hongaarse nationaliteit een beschermde status en werden niet gedeporteerd vanuit de door de nazi's bezette gebieden. Voorwaarde was echter wel dat zij terugkeerden naar Hongarije. Het is moeilijk voor te stellen voor welk dilemma de naar het Westen gevluchte Joden stonden om naar Hongarije terug te keren.

Ládíslas wil ook van deze mogelijkheid gebruikmaken en zoekt contact met het Hongaarse consulaat in Amsterdam dat in deze zaak bemiddelt en zorgdraagt voor de benodigde reisdocumenten. Helaas komt voor Ládíslas de repatriëring naar zijn geboorteland te laat en wordt hij ingehaald door de gebeurtenissen in ons land.

In augustus 1942 vinden in Den Haag de eerste razzia's plaats. In de nacht van 22 op 23 augustus worden ongeveer 600 Joden uit hun woonhuizen gehaald en in overvalwagens afgevoerd. In de daaropvolgende maanden worden vele Haagse Joden door de Sicherheitspolizei en de Haagse politie 's nachts van hun bed gelicht en afgevoerd. Op 16 september gebeurt dit met een groep Hongaarse, Roemeense en Belgische Joden. Zij worden overgebracht naar Westerbork. Het overkomt ook Ládíslas die op dezelfde dag 's avonds om 22.00 uur wordt gearresteerd. In het politierapport van die dag staat te lezen:

"Op 16.9.42 te 10 uur n.m. in opdracht gearresteerd Ladislav Kovacs, inwonende aan het adres Klingelaan no 5, geboren te Debrecen (Hongarije) 21.9.1908, zonder beroep, Jood. Hem overgebracht naar de Strafgedetineerde te Scheveningen. Afzonderlijk rapport wordt opgemaakt."

Ládíslas wordt de volgende dag overgebracht naar Westerbork. Twee dagen na zijn arrestatie wordt hij gedeporteerd naar Auschwitz. Het is het twintigste transport uit Westerbork. De trein telt 20 wagons met 1004 gedeporteerden van wie 182 kinderen. Twee dagen na vertrek bereikt de trein de eindbestemming, het perron van het vernietigingskamp Auschwitz. In dat kamp wordt Ládíslas Kovács op 31 december 1942³ vermoord. Hij is dan pas 34 jaar oud.

Tussen 18 maart en 24 oktober 1943 vertrokken uit ons land vijf treinen met onder de passagiers 89 Joden van Hongaarse afkomst die gerepatriëerd werden. De treinreis was niet zonder gevaar, want de reis voerde dwars door Duitsland en het bezette Oostenrijk.

Na de val van Stalingrad op 2 februari 1943 voerde de Hongaarse regering in het geheim onderhandelingen met de geallieerden om een afzonderlijke vredesovereenkomst te sluiten. De Duitsers kregen hier lucht van en Hitler besloot Hongarije te bezetten, dit gebeurde in de nacht van 18 op 19 maart 1944. Horthy verloor al zijn macht en de Hongaarse fascistische partij

³ Meerdere bronnen geven 31 december 1942 aan als overlijdensdatum. Op de overlijdensakte van Auschwitz staat echter als sterfdatum 5 oktober 1942.

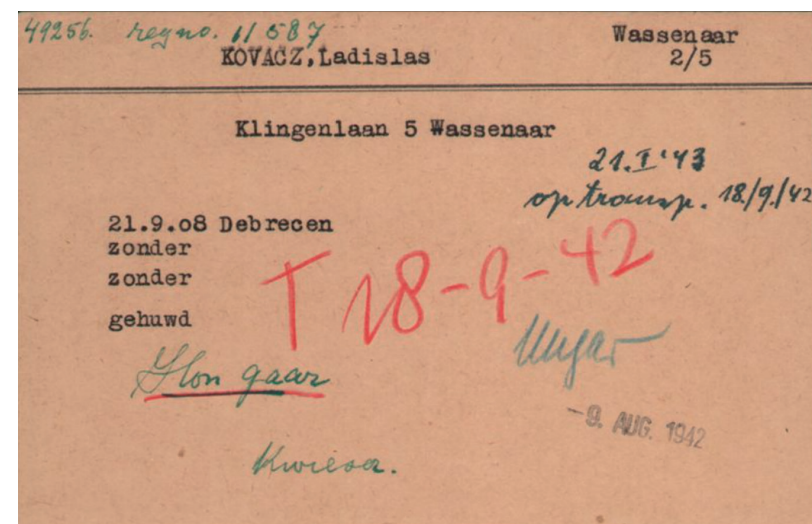

Ládíslas Kovács in
1941 of 1942
(foto afkomstig uit
het Nationaal Archief
Boedapest, Hongaars
Consulaat Nederland
(Amsterdam)).

de Pijlkruisers werkte volledig samen met de Duitse Gestapo. Er waren plattelandsdorpen waar geen van de gedeporteerden Joden terugkeerden⁴. Een aanzienlijk deel van de Joden uit de geboortestad van Ládíslas, Debrecen, waaronder veel van zijn familieleden, werd gedeporteerd naar werkkampen in Oostenrijk waar de overlevingskansen aanzienlijk beter waren. De moeder van Ládíslas, Róza (Rose) Kóhn werd gedeporteerd en overleed in 1944. Broer Andor kwam om als dwangarbeider, de datum en plaats van overlijden zijn vooralsnog onbekend. Vader Dávid Weisz en zuster Ilona overleefden de Holocaust.

Bijzonder is het dat de Hongaars-Nederlandse Joden die ons land mochten verlaten, vrijwel allemaal de deportaties in Hongarije overleefden en na de oorlog konden terugkeren naar ons land.

⁴ Van de ruim 750.000 Hongaarse Joden kwamen er 440.000 om.

Kaart Joodsche Raad van Ládíslas Kovács (Arolsen Archives).

Dankwoord

De Werkgroep Stolpersteine Wassenaar wil haar grote dank uitspreken aan degenen die op welke wijze dan ook hebben bijgedragen aan het realiseren van het leggen van deze vijfde serie Stolpersteine in Wassenaar.

Dank aan de gemeente Wassenaar die het project Stolpersteine mogelijk heeft gemaakt en ondersteunt. Een woord van dank ook aan Lisette van Koppen - Smits van het gemeentearchief, Marco Colpa en zijn team voor hun toewijding bij het plaatsen van de stenen en de medewerkers van de facilitaire dienst.

Onze dank gaat tevens uit naar nabestaanden die ons belangrijke informatie verschaften en naar de huidige en vroegere bewoners van de zes adressen. Verder dank aan de leerlingen van de Nutsschool voor hun bijdrage aan de ceremonie.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar de Stichting Zikaron¹ voor de bekostiging van de drie struikelstenen die gelegd zijn voor Frits Salm, zijn echtgenote Yvonne en hun dochter Lydia.

Tenslotte gaat onze dank ook uit naar de gemeente Wassenaar, HarveyBloom Advocaten, de Historische Vereniging Oud Wassenaar en particulieren die de publicatie van deze brochure door sponsoring mogelijk maakten.

Erratum

In de eerste brochure, uitgegeven in 2021, staat in het voorwoord abusievelijk vermeld dat Gunter Demnig op donderdag 25 november 2021 de eerste Stolpersteine in Wassenaar heeft gelegd. Dit klopt echter niet, want Gunter Demnig moest helaas op het laatste moment afzeggen vanwege de coronapandemie. De brochure was toen echter al gedrukt.

¹ Zikaron betekent herdenken. De stichting Zikaron heeft zich ten doel gesteld om voor de ruim 60 Joodse leden die aangesloten waren bij verschillende Vrijmetselaarslogen in ons land en die vermoord werden in de concentratiekampen, struikelstenen te plaatsen.

Bronnen

Klára Aczél (zomer 2025)
 Ernst Willem Lans (zomer 2025)
 Eddy van Maarsen, *Stichting Zikaron* (2024)
 Marie-Louise Wijsmuller (zomer 2025)
 Arolsen Archives, www.arolsen-archives.org
 Delpher, www.delpher.nl
 Duitsland Instituut Amsterdam, www.duitslandinstituut.nl
 Gemeentearchief Wassenaar, www.wassenaar.nl
 Haags Gemeentearchief, www.haagsgemeentearchief.nl
 Het geheugen van Baarn, www.groenegraf.nl
 Joods Monument, www.joodsmonument.nl
 Nationaal Archief, Nederlands Beheers Instituut, www.nationaalarchief.nl
 Nationaal Monument Oranjehotel, www.oranjehotel.org
 Netwerk Oorlogsbronnen, www.oorlogsbronnen.nl
 Oorlogsgravenstichting, www.oorlogsgravenstichting.nl
 Spartacus Educational, www.spartacus-educational.com
 Stadsarchief Rotterdam, www.stadsarchief.rotterdam.nl
 Stichting Joods Erfgoed Den Haag, www.joodserfgoeddenhaag.nl
 Stichting Zikaron, www.stichtingzikaron.nl
 Wikipedia en Wikimedia Commons, www.wikipedia.org
 Zeeuws Archief, www.zeeuwsarchief.nl

Literatuur

Bas von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel, Een Duitse gevangenis in Scheveningen*, Amsterdam-Antwerpen 2019.
 Charlotte Dommerholt e.a., *Joodse Burgers in Wassenaar: onteigening en rechtsherstel*, Nijmegen 2024.
 F.R. Hazenberg e.a., *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*, Wassenaar 1995.
 Lucas Ligtenberg, *Mij krijgen ze niet levend, De zelfmoorden van mei 1940*, Amsterdam 2017.
 Willy Lindwer en Aline Pennewaard, *De Treinreis, de miraculeuze ontsnapping van Hongaars-Nederlandse Joden tijdens de bezetting*, Amsterdam 2018.
 Guus Luijters, *In Memoriam, De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945*, Amsterdam 2012.

Colofon

Deze publicatie is een initiatief van de Werkgroep Stolpersteine Wassenaar bestaande uit Evelyn Hompes, Margaret de Vos van Steenwijk, Carla de Glopper, Annelies Kooreman, Kees Neisingh, Niek Kat en Ton Beijersbergen en werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de gemeente Wassenaar, HarveyBloom Advocaten, de Historische Vereniging Oud Wassenaar en particuliere giften.

Teksten en samenstelling:

©Ton Beijersbergen

Fotografie:

Mariëtte van Lit-Pieterse

Vormgeving:

Annemiek van der Meulen

MillShip Graphic Design

Uitgave:

Historische Vereniging Oud Wassenaar
Werkgroep Stolpersteine Wassenaar

Informatie:

www.oudwassenaar.nl en/of
www.wassenaar.nl

Gemeente Wassenaar

Historische Vereniging
Oud Wassenaar

HARVEYBLOOM
ADVOCATEN

Oplage 1000

Wassenaar, november 2025

Ook in de toekomst wil de werkgroep een brochure uitgeven met daarin verhalen van Wassenaarse oorlogsslachtoffers. Wanneer u wilt helpen om dit financieel mogelijk te maken, dan u kunt een bijdrage overmaken naar rekeningnummer:

NL 46 RABO 0114 1448 50

t.n.v. Historische Vereniging Oud Wassenaar

o.v.v. "brochure"

Stolpersteine in Wassenaar

In november 2017 nam de Wassenaarse Gemeenteraad een initiatief motie van Groen Links aan om in Wassenaar Stolpersteine te plaatsen. De werkgroep Namenlijst kreeg de opdracht dit uit te werken en te realiseren. De werkgroep valt onder de Historische Vereniging Oud Wassenaar en wordt ondersteund door de gemeente en werkt onder de naam "Werkgroep Stolpersteine Wassenaar". De werkgroep hoopt voor zoveel mogelijk van de ongeveer honderd Wassenaarse Joodse slachtoffers in de nabije toekomst struikelstenen te plaatsen.

De eerste achttien Stolpersteine in Wassenaar werden geplaatst op 25 en 26 november 2021. Op 3 november 2022 werden er vijf stenen gelegd, op 2 november 2023 tien en op 7 november 2024 twaalf.